

*Наталія Торчинська (Nataliya Torchyns'ka),
Михайло Торчинський (Mykhaylo Torchyns'kyu)*
Хмельницький, Хмельницький національний університет

ВОКАТИВИ ЯК ВИРАЗНИКИ ЧУЖОГО МОВЛЕННЯ В МОЛИТОВНОМУ ДИСКУРСІ: СЕМАНТИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Vocatives as Signifiers of Foreign Speech in Prayerful Discourse: The Semantic-Functional Aspect

ABSTRACT: The dominant feature of foreign speech is the availability of appeals, because they indicate the opposition «addressee – sender», reflecting the speaker's attitude to the interlocutor, to the environment, certifying the status of a person, and adapting us to the perception of information and to some extent reactions to it. The aim of the article is to characterize the semantic and functional features of vocatives as integral components of foreign speech by the example of prayer texts (458 prayers are analyzed). Very often such constructions in prayers have additional means of dissemination, including artistic definitions, homogeneous affixes, separate members of the speech itself and even predicative units that we rarely find in other speech patterns. Appeals to God, the Mother of God and servants of God (apostles, angels, saints, etc.) are productive in vocative structures. The names of religious attributes, believers and evil spirits are used less actively in this role. In addition, the believer's constant appeal to higher powers gives the prayer discourse signs of dialogue, although there is no reverse communication.

KEYWORDS: vocatives, prayers, communicative act, God

Конфесійний (богословський, культовий, релігійний, сакральний чи церковний / церковно-релігійний) стиль постійно привертав увагу дослідників – представників різних галузей знань, що часто зумовлено загальнодержавною політикою, громадянською позицією, суспільним спрямуванням. Зважаючи на понад тисячолітню історію існування конфесійного стилю, можемо визначити низку його мовних особливостей, таких як варіативність, канонічність, книжність, піднесеність, урочистість, художня образність, специфічна фразеологія, наявність конфесіоналізмів, старослов'янizmів, а також грецизмів і латинізмів. Серед граматичних ознак назвемо синтаксичну подібність початкових частин релігійних текстів, інверсійний порядок слів, домінування розповідних простих

та складних повних речень. Вагоме місце тут посідають і звертання (звертальні конструкції, вокативи), наявні в усіх без винятку релігійних жанрах. Детальний опис вокативних структур, засвідчених у молитвах, допоможе з'ясувати їхні стилістично-виражальні можливості як одного з основних диференційних засобів, тим паче, що це питання недостатньо розкрито у вітчизняному мовознавстві, що загалом визначає **актуальність** теми статті.

Мета дослідження – на прикладі молитов схарактеризувати семантичні й функціональні особливості вокативів як невід'ємних складників чужого мовлення (проаналізовано 458 молитов, більшість із яких взято з видання *Молитва*¹ та різних інтернет-ресурсів, у дужках після прикладів вказано назву молитви; надто довгі речення скорочували, про що свідчать три крапки).

Мета передбачає реалізацію низки **завдань**: 1) проаналізувати функціонально-семантичну специфіку використання звертальних конструкцій у православних молитвах; 2) означити їхнє місце у структурі молитовного дискурсу як репрезентанта чужого мовлення; 3) на основі наявних польських досліджень порівняти особливості використання вокативів в українських і польських молитвах.

На нашу думку, домінантною ознакою чужого мовлення є наявність звертань, бо вони вказують на опозицію «адресат – адресант», відображають ставлення мовця до співрозмовника, до оточення, засвідчують статус людини, певною мірою налаштовують на сприймання інформації та реакції на неї. Будучи поширеними в усіх без винятку стилях мови, саме в богослужбовому підстилі конфесійного стилю, зокрема в молитвах, стилістично-виражальні можливості вокативів проявляються по-особливому.

Місце звертань у структурі українських молитовних текстів в останні десятиліття досліджували Ганна Баран², Світлана Богдан³, Наталія Пуряєва⁴, Тетяна Тарасюк⁵, Світлана Шабат-Савка⁶.

Велику кількість праць, присвячених семантиці, структурі, особливостям різних жанрів конфесійного стилю, зокрема й молитов, знаходимо і в польській лінгвістиці. Наприклад, Генрика Сенджак (Henryka Sędziak), вивчаючи текст

¹ Молитви подаємо за виданням: *Молитва*, упоряд. В.С. Дудик, Київ 2008, 544 с., [в:] <https://parafia.org.ua/biblioteka/molytvu/velykuj-pravoslavnyj-molytovnyk/> (01.03.2022).

² Г. Баран, *Мова української християнської віршованої молитви XIX – поч. XXI ст.*, Чернівці 2015, 280 с.

³ С. Богдан, *Звертання і привітання в релігійному стилі: типологія вживання і функціональний статус*, «Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки» 2001, № 9, с. 47-50; Її ж, *Молитовні й акафістні звертання як домінанта духовного діалогу*, «Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія» 2001, вип. 117-118, с. 75-81.

⁴ Н.В. Пуряєва, *Особливості мови першого українського молитовника*, «Українська мова» 2017, № 2, с. 27-39.

⁵ Т.М. Тарасюк, *Найменування адресата в сучасних релігійних посланнях*, «Українське мовознавство» 2018, № 1 (48), с. 118-134.

⁶ С.Т. Шабат-Савка, *Категорія комунікативної інтенції в українській мові*, Чернівці 2014, 412 с.

молитовника XIX століття *Różaniec żywy*, виявила низку мовних особливостей, яких немає в текстах сучасних польських молитов, зауваживши, що це переважно стосується граматичних рис мови, тоді як лексика відрізняється менше, хоча й наявні застарілі слова, значення яких дещо відрізняється від сучасних лексем⁷.

У контексті нашого дослідження актуальною є стаття Евеліна Гжешкевич (Ewelina Grzeškiewicz), де молитви розглянуто з комунікативного погляду. Авторка, зокрема, звертає увагу на діалогічність таких текстів, відзначивши, що неформальна індивідуальна молитва – це яскравий приклад діалогічності, хоча релігійний мовленнєвий акт є нетиповим діалогом, бо адресант фізично відсутній і не може відповідати на всі ті прохання, запитання, апелювання, тобто рольова система незмінна⁸.

Ґрунтуючись на будові звертальних конструкцій, схарактеризуємо семантичні й функціональні особливості вокативів у православних молитвах, а також уточнимо низку структурно-граматичних ознак, що стосуються окремих тематичних груп звертань.

Передусім звернемо увагу на суб'єкти апеляції. Як зазначає Олена Ільїна, «основний масив становлять центральні, базові назви, наприклад: Бог, Ісус Христос, ангел, Матір Божа, Святий Дух. У межах цієї групи можна виокремити кілька субгруп: 1) назви Бога та ангелів (серафими, херувими, Спаситель, Саваоф, Ієгова); 2) назви диявола та його слуг (сатана, денниця, люцифер, біс, демон); 3) назви служителів Бога (апостол, учень Христа, Іоанн Хреститель, Діва Марія, Андрій Першозванний)»⁹.

Зафіксовані в текстах молитов звертання дають підстави зробити висновок про інше групування таких суб'єктів: 1) Бог; 2) Богородиця; 3) служителі Бога (апостоли, ангели, святі тощо); 4) релігійні атрибути; 5) віряни; 6) нечиста сила, причому перші три групи є продуктивними, а останні – малочисельними.

У світогляді української нації **Бог** (синоніми – **Творець (Сотворитель, Творитель), Всевишній (Усевишній), Вседержитель, Отець Небесний**, а також **Творець Світу, Господь, Владика Неба (Небесний), Цар Небесний (Всесвітній), Цар Царів**) – це, по суті, Свята Трійця, тобто Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Дух Святий¹⁰.

Практично всі вказані лексеми фігурують у текстах православних молитов, а найбільш поширеними є вокативи *Господи* (320 фіксацій), *Боже* (232), *Отче*

⁷ Н. Sędziak, *Cechy językowe XIX-wiecznego modlitewnika „Różaniec żywy”*, s. 13, [w:] http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-fe1a2c72-ce68-4032-a053-0a19af5c2ab5/c/Cechy_jezykowe_xix_wiecznego-Henryka_S_dziak.pdf (12.03.2022).

⁸ E. Grzeškiewicz, *Nieformularne modlitwy indywidualne jako przykład komunikatu mówionego*, [w:] *Komunikacja przez sztukę. Komunikacja przez język*, Poznań 2008, s. 89-99.

⁹ О.В. Ільїна, *Мовностилістичні особливості конфесійного стилю української мови*, «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації» 2020, т. 31 (70), № 1, ч. 1, с. 47.

¹⁰ В.В. Жайворонок, *Антологія знаків української етнокультури*, Київ 2018, с. 46.

(85), *Душе* і *Духу* (відповідно 56 і 10), *Сину* й *Сине* (відповідно 41 і 2), *Ісусе Христе*, *Христе* та *Ісусе* (відповідно 29, 25 і 18), *Спасе* (25), *Царю* (21), *Спасителю* (20). Епізодично трапляються й інші звертання: *Творче* і *Творцю* (відповідно 16 і 6), *Вседержителю* (11), *Пастирю* (8), *Лікарю*, *Чоловіколюбче* і *Тройце* (по 7), *Сотворителю* (6), *Джерело життя* (5), *Страждальнику* (4), *Судде* й *Суддя* (відповідно 4 й 1), *Визволителю* (3), *Володарю*, *Наречений мій*, *Переможцю*, *Утішителю* й *Цілителю* (по 2), *Восоводо* й *Життя світу* (по 1). Як бачимо зі звертань, у молитвах апелюють до Святої Трійці (*Тройце*), Бога-Отця (*Отче*, *Творцю*), Бога-Сина (*Ісусе Христе*, *Сину*, *Страждальнику*) та Бога-Святого Духа (*Духу*), проте можливі й інші зв'язки, на зразок: *Боже*, *Господи* (до Бога-Отця й Бога-Сина). Відзначимо також наявність специфічної богословської лексики (*Пастирю*, *Чоловіколюбче*), зокрема старослов'янзмів (*Страждальнику*, *Утішителю*). Як варіанти звертань фіксуємо форми, які не відповідають нормам сучасної української літературної мови (*Душе*, *Сине*, *Творче*).

Особливістю молитов є й активне використання ад'єктивів (переважно прикметників), що можуть функціонувати і як самостійні звертання, і в ролі означень до наведених вище субстантивів.

У першому випадку прикметники мають виразне релігійне забарвлення: *Святий* (19 фіксацій), *Милостивий* (16), *Милосердний* (8), *Всеблагий* (3), *Благосердний*, *Всевишній*, *Довготерпеливий* (по 1).

Ці та інші прикметники функціонують і у складі двокомпонентних словосполучень, які, проте, не надто продуктивні: *Милосердний* (16 фіксацій) *Боже*, *Владико*, *Господи*; *Всемогутній* (12) *Боже*; *Святий* (8) *Боже*, *Душе*, *Отче*; *Божий* (5) *Сину*; *Вседобрий* (5) *Боже*, *Господи*, *Ісусе*; *Милостивий* (5) *Боже*, *Господи*, *Судде*; *Небесний* (4) *Отче*; *Любий* (3) *Ісусе*, *Спасителю*; *Єдиний* (2) *Боже*, *Чоловіколюбче*; *Благодатний* (1) *Лікарю*. Для богослужбового стилю характерні прикметники із префіксами **все-**, **най-**, **пре-**: *Всеблагий* (1) *Господи*; *Всесильний* (2) *Владико*, *Ісусе*; *Найкращий* (3) *Отче*; *Найсолодший* (2) *Ісусе*; *Найсправедливіший* (1) *Суддя*; *Пребожественна* (1) і *Пресвята* (2) *Тройце*. Зауважимо, що в таких словосполученнях фіксуємо інверсійний порядок слів; крім того, практично однакову продуктивність мають синтаксичні моделі «прикметник + іменник» та «іменник + прикметник», наприклад: *Всесильний Владико* (1) – *Владико Всесильний* (1); *Милосердний Господи* (6) – *Господи Милосердний* (2); *Небесний Отче* (2) – *Отче Небесний* (2). Натомість модель «іменник + займенник» реєструємо переважно в інверсійному вигляді, а у складі таких конструкцій є лише два присвійні займенники: *Господи*, *Отче*, *Спасителю* *наш* (31) і *наш* (2) *Боже*; *мій* (9) *Господи*, *Спасе*, *Спасителю*. Такий порядок слів, можливо, не випадковий і спрямований на те, що головним є Бог, а не людина.

Розглянемо й інші засоби ускладнення дво- і багатокомпонентних звертань зі стрижневим словом Бог.

Модель «іменник + іменник» передбачає поєднання пояснюваного іменника та прикладки, на зразок: *Христе Боже* (19), *Боже Вседержителю* (2), *Владико*

Чоловіколюбче і Чоловіколюбче Владико (по 1). Особливістю таких синтаксичних побудов є неможливість у багатьох випадках встановити наявність прикладки через функціонування їх як лексично неподільних словосполучень (*Ісусе Христе* – 29; *Господи Боже* – 2), тавтологічних виразів (*Господи, Господи* – 2; *Боже, Боже* – 1) або однорідних конструкцій (*Боже, Отче* – 7; *Боже, Спасителю* – 5; *Боже і Володарю* – 1).

Саме варіант, де комбінуються однорідні звертання і прикладки, є найбільш поширеним у багатокомпонентних вокативних структурах із кількома членами:

трьома: **Боже, Отче** *Всемогутній, Джерело* всілякого благословення! (Молитва за неохрещену дитину), **Боже, Творцю** *людей та їхній милосердний Цілителю* ... (Друга молитва на благословення сім'ї);

чотирма: **Боже, у Святій Трійці Єдиний, Отче, Сину і Духу Святий** ... (Молитва за українську родину), **Боже, премилосердний Христе Ісусе, Спасителю** *грішних* ... (Молитва друга жінки, яка згубила немовля у своїй утробі);

п'ятьма: **Господи Ісусе Христе, наш Спасителю і Найвищий Учителю!** (Молитва за Українську Православну Церкву), **Господи Боже, Ісусе Христе, Спасителю наш!** (Молитва за спасіння держави Української і втихомирення в ній розбрату і чвар між людьми)

і більше: **Господи, Царю Небесний, Боже, Отче Вседержителю, Господи, Сину Єдинородний, Ісусе Христе і Святий Душе, Господи Боже, Агнче Божий, Сину Отця** ... (Велике славослів'я).

Наведемо приклади звертань, ускладнених означеннями, яких переважно два: **Боже Предвічний, Всемогутній!** (Молитва на благословення нової пасіки), ... **всемилосердний небесний Отче** ... (Молитва перед сном), рідко – три: **Господи, Боже наш, Щедрий і Всемилостивий** ... (Молитва до Спасителя, що дає благодать зцілення від недуги пияцтва). Зауважимо, що означення, які стосуються різних слів, ми не кваліфікуємо як однорідні: **Господи Святий, Отче Всемогутній, Предвічний Боже** ... (Молитва подяки за отримані ласки), **О, дивний Сотворителю Чоловіколюбний Владико, Багатомилостивий Господи!** (Молитва про дарування терпіння).

Як засоби ускладнення звертань до Бога реєструємо й відокремлені означення: **Господи Ісусе Христе, Боже Наш, святого апостола Твого Петра від кайданів і тюрми без всякої шкоди звільнивший** ... (Молитва за тих, хто у в'язниці), **Господи Ісусе Христе, Сину Бога Живого, предвічно народжений!** (Молитва на благословення дітей, яким виповнився один рік), і підрядні присубстантивно-атрибутивні речення: **Господи Боже наш, який на початку Свого Творення створив небо і землю!** (Молитва на нивах), **Христе Боже наш, що отців наших, наче світила, на землі поставив і через них усіх до віри правдивої привів** ... (Многомилостивий Соборам святих отців).

Синонімічною варіативністю позначений і образ **Богоматері**: це **Богомати, Божа Мати, Матір (Мати) Божа, Богородиця, Мати Ісуса Христа, Діва Марія, Непорочна (Пречиста) Діва, Цариця Небесна**. Серед українських вірян, особливо жінок, Богородиця – «поетичний образ Вічно-діви; символ матері, життя,

світла, мудрості, любові; символізує також повноту життя, самодостатність, звільнення від усього гріховного через осяяння, просвітлення, переродження»¹¹.

У текстах православних молитов фіксуємо й субстантиви: *Владичице* (53), *Богородице* і *Мати* (по 44), *Діво* (31), *Заступнице* (22), *Царице* і *Всецарице* (відповідно 18 і 2), *Маріє* (9), *Богомати* й *Приснодіво* (по 3), *Скоропослушнице* (1), і прикметники, яких значно менше: *Блага* (19), *Милосердна* (3), *Благодатна* (2), *Божоблаженна*, *Всеблагая*, *Всеблагословенна*, *Всеблаженна*, *Всемилоствива* (по 1). Як засоби ускладнення вказаних лексем ад'єктиви функціонують теж неактивно: *Пресвята* (15) *Богородице*, *Діво*; *Всемилоствива* (9) *Владичице*; *Божжа* (7) *Мати*; *Милосердна* (6) *Заступнице*, *Мати*; *Небесна* (2) *Царице*; *Благодатна Маріє*, *Благословенна Богородице*, *Благосерда Мати*, *Всечесна Владичице*, *Милоствива Всецарице*, *Предивна Владичице*, *Чудесна Владичице* (по 1). Порядок слів у таких конструкціях зазвичай вільний: *Владичице Всемилоствива* (1) – *Всемилоствива Владичице* (8); *Мати Милосердна* (2) – *Милосердна Мати* (3); *Царице Небесна* (1) – *Небесна Царице* (1).

Звертання до Богоматері ускладнюються прикладками:

двома: *Всеблага Заступнице, усіх наших радостей Радість!* (Молитва до Пресвятої Богородиці на честь Її чудотворної ікони *Заступниця грішних*), *Мати і надіє ...* (Молитва до Пресвятої Богородиці на честь Її ікони *Федорівська*);

трьома: *Богорадувана Владичице, Препрославлена Мати милосердя і чоловіколюбства, всемилоствива за весь світ Заступнице ...* (Молитва 4-а до Пресвятої Богородиці), *Мати Божжа, наша щира Молитвениця та Заступниця ...* (Молитва до Пресвятої Богородиці на честь Її ікони *Федорівська*);

чотирма: *О Пречиста Владичице Богородице, Мати Боголюбна, Надіє нашого спасіння!* (Молитва до Пресвятої Богородиці на честь Її ікони «Боголюбська»), *Пречиста Діво, Владичице Богородице, утіхо моя!* (Молитва до Пресвятої Богородиці перед чудотворною Її іконою *Утамуї мої печалі*);

п'ятьма: *О, Всемилоствива Владичице Богородице, Небесна Царице, Всемогутня Заступнице, неосоромлене наше уповання!* (Молитва до Пресвятої Богородиці перед Її чудотворною іконою *Володимирською / Вишгородською*), *О, Пресвята Діво, Всеблагого Сина Мати Всеблага, міста і святого храму цього Покровителька, всіх суущих у гріхах, скорботах, бідах і хворобах вірна Молитвениця і Заступниця!* (Молитва до Пресвятої Богородиці на честь Її чудотворної ікони *Несподівана радість*)

і більше: *Царице моя преблага, надіє моя Богородице, пристановище сиріт і подорожніх заступнице, скорботних радосте, покровджених покровителько ...* (Молитва до Пресвятої Богородиці; з акафіста Успінню Пресвятої Богородиці і з акафіста Покрову Пресвятої Богородиці).

Як бачимо, не всі прикладки мають форму кличного відмінка, а для характеристики Богоматері часто використовуються лексеми з абстрактним значенням, хоча загалом такі вокативи сповнені релігійно-величальним змістом.

¹¹ В.В. Жайворонок, *Антологія...*, с. 47.

Аналогічний висновок можемо зробити і щодо інших засобів ускладнення звертань:

однорідних означень: **Всеблага і Милосердна Владичице** ... (Молитва до Пресвятої Богородиці на честь Її ікони *Віднайдення загиблих*), ... **всехвальна Пресвята Богородице** ... (Молитва до Пресвятої Богородиці на честь Її чудотворної ікони *Розчулення*);

відокремлених прикметникових зворотів: *О, Пресвята Владичице, Царице Богородице, вища за всі небесні сили і святіша за всіх святих!* (Молитва до Пресвятої Богородиці перед чудотворною Її іконою *Цілителька*), *О, Пресвята Царице, Діво Богородице, вища від херувимів і незрівнянно славніша від серафимів, Богом обрана Отроковице!* (Молитва до Пресвятої Богородиці перед Її чудотворною іконою *Зглянься на смирення*);

підрядних присубстантивно-атрибутивних або займенниково-співвідносних речень: *О, багатостраждальна Мати Божя, вища за всіх дочок землі, за Своєю чистотою і за безліччю страждань, що перетерпіла Ти на землі* ... (Молитва до Пресвятої Богородиці на честь Її чудотворної ікони *Семистрільна / Пом'якшення злих сердець*), *О, Владичице моя Преблагословенна, Захиснице роду людського, Помічнице і спасіння всіх, хто до Тебе приходить* ... (Молитва до ікони Пресвятої Богородиці *Поручителька за грішних*).

Подібні варіанти вокативів виокремлює і Е. Гжешкевич, характеризуючи звертання, поширені в польських молитвах, – *Panie Boże, Matko Kochana, Mateczko nasza, Aniele mój Stróżu, Boże Miłości, Boże, Mój Boże, Panie nasz, Panie Jezu, Boże Ojczy mój*. Водночас авторка також зауважує, що поряд із традиційним звертальними формулами функціонують і поширені, виражені предикативними конструкціями, які вказують про божі діяння, на зразок: «*Mateczko Kochana, która zawsze się mną opiekujesz*»; «*Panie Boże, Ty stworzyłeś cały świat*»¹².

Третя група звертань стосується помічників Бога. В українській етносвідомості до них відносять ангелів, архангелів, апостолів, великомучеників тощо.

Зокрема, **ангел (янгол)** «... у релігійному культурі – надприродна істота, посланець, вісник Бога; оберігає людей, є посередником між ними й Небом; зображують зазвичай у вигляді юнака з крилами; у кожної людини є свій ангел-хранитель ... – зірка як охоронець будь-якої людини; дістається кожному при народженні»¹³.

Архангелами вважають ангелів найвищого гатунку, яких вісім: архістратиг *Михайл*, *Гавриїл*, архангел-цілитель *Рафаїл*, а також *Варахіїл*, *Ієзудийл*, *Ієремійл*, *Салафійл*, *Урійл*¹⁴.

Апостоли – «... за євангельськими переказами, дванадцять учнів Ісуса Христа, яких він послав проповідувати своє вчення; його учнями були: *Петро*, *Андрій*, *Яків Старший*, *Іоанн Богослов*, *Пилип*, *Варфоломій*, *Матвій*, *Хома*, *Яків*

¹² Е. Grzeškiewicz, *Nieformularne...*, s. 94.

¹³ В.В. Жайворонок, *Антологія...*, с. 12.

¹⁴ Там само, с. 17.

Альфейв, Тадей, Симон Зилот, Іуда Іскаріот. До апостолів зараховують і ... вчителя всесвітнього Павла»¹⁵.

Серед **святих** розрізняють **богословів** та **духовних учителів** (*Афанасія Александрійського, Василя Великого, Григорія Ніського, Григорія Богослова, Іоанна Златоустого, Максима Сповідника* та ін.), **євангелістів** (авторів Євангелій *Матфея, Марка, Луки* та *Іоанна*), **пророків** як натхнених проповідників Слова Божого і передбачників майбутнього (великих – *Ісаїї, Ієремії, Іезекіїля* та *Даниїла*, малих – *Осії, Іоїля, Амоса, Авдія, Іони, Міхея, Наума, Аввакума, Софонія, Аггея, Захарії* та *Малахія*), **сповідників** як досконалих вірознавців, **мучеників** і **ново-мучеників** – страждальців за віру Христову, **великомучеників**, які постраждали за віру Христову (*Федора Стратилата, Георгія Побідоносця, Ірини, Іоанна Сочавського, Пантелеймона, Димитрія Солунського, Параскеви, Варвари* та ін.), **преподобних** і **преподобномучеників** (святих ченців), **праведних** (святих мирян), **благовірних** (святих князів, царів, єпископів), а також **рівноапостольних**, тобто прирівняних до апостолів (*Марії Магдалини, Константина Великого, княгині Ольги, князя Володимира* та ін.), **блажених** (юродивих та поетамних святих), **страстотерпців** (усіх християнських мучеників), **святителів** і **священномучеників**¹⁶.

Саме в цих звертаннях чітко розрізняємо субстантиви (оніми й апелятиви) та ад'єктиви.

Зазначимо, що відповідна пропріальна лексика, кваліфікована як **релігійніми**, має у складі **теоніми** – імена богів (*Христос*), **ангелоніми** – власні назви помічників Бога: ангелів, архангелів тощо (*Гавриїл*) та **агіоніми** – імена святих, великомучеників тощо (*Святий Миколай*), і все це разом – **християноніми**¹⁷. Як бачимо, у третій групі ми аналізуємо ангелоніми й агіоніми, проте таке розмежування не впливає на їхнє функціонування.

Натомість звернемо увагу на співвідношення вказаних пропріативів із сучасними (нормативними) формами антропонімів. Так, у молитвах епізодично трапляються продуктивні нині і жіночі кличні форми: *Анастасіє, Ксеніє* і *Єлено* (2), *Анно, Віро, Катерино, Любове, Маріє, Надіє, Наталіє, Ольго, Софіє, Тетяно* (по 1), і чоловічі: *Іоанне* або *Іоане* (12), *Андрію, Антонію* і *Григорію* (по 6), *Василію* (5), *Миколаю* (4), *Димитрію, Михаїле, Петре* (по 3), *Артеме* або *Артемію, Кириле, Микито, Юрію* (по 2), *Адріане, Борисе, Володимире, Глібе, Ілле, Костянтині, Максиме, Матфею, Олександрі, Олексію, Павле, Романі, Сергію, Стефані, Феодоре* (по 1). Як бачимо, частина таких антропонімів (і наступних) у сучасних умовах має трохи інший фонемний склад.

Фіксуємо й більш рідкісні зараз імена жінок: *Параскево* (3), *Варваро, Євдокіє, Меланіє, Февроніє* (по 1) та чоловіків: *Феодосію* (7), *Макарію, Мойсею* (по 4),

¹⁵ Там само, с. 16.

¹⁶ Там само, с. 452, 565.

¹⁷ М.М. Торчинський, *Структура онімного простору української мови*, Хмельницький 2008, с. 146-147.

Гурію, Лаврентію, Мефодію (по 3), Власію, Даміане, Йосифе, Спиридоне, Тихоне, Харлампію (по 2), Аврамію, Діомиде, Євстафію, Єреміє, Ісидоре, Йоакиме, Кире, Космо, Лавре, Мино, Митрофане, Модесте, Ніле, Онуфрію, Павле, Пантелеймоне, Самсоне, Серафиме, Симоне, Феодоте, Феофане, Филимоне, Филипе, Флоре (по 1).

Практично відсутні в українському іменнику церковні антропоніми-звертання Іове (4), Боніфатію, Паїсіє або Паїсію (по 3), Агапите або Агапіте, Алімпію, Варсонофію, Зотику (по 2), Авіве, Антипатре, Антипо, Зосимо, Іринарху, Кіпріане, Магне, Малахіє, Мароне, Руфе, Саватію, Самоне, Симеоне, Фавмасію, Феогниде, Феостиху, Фомаїдо (по 1).

Як звертання реєструємо і прозвання: *Хрестителю* (3 – до Іоанна Предтечі), *Богослове*, *Предтече*, *Студите* (по 1).

Апелятиви в ролі звертань, як свідчать наші підрахунки, більш поширені, ніж оніми, і це передусім конфесіоналізми, вжиті у формах однини і множини: *отче* (47 – до Іоанна, Паїсія, Феодосія та ін.) і *отці* (6 – до Антонія, Іова, Феодосія); *ангеле* (9) і *ангели* (12); *апостоле* (7) і *апостоли* (1); *чудотворцю* або *чудотворче* (відповідно 6 – до Антонія, Серафима, Юрія і 5 – до Миколая, Митрофана і Спиридона) та *чудотворці* (2); *настирю* (6 – до Антонія, Миколая, Модеста) і *настирі* (1 – до Іова і Феодосія); *страстотерпче* (5 – до Артемія, Боніфатія, Мيني) і *страстотерпці* (2 – до Бориса і Гліба); *Архангеле* (5) і *архангели* (1); *пророче* (5 – до Іллі, Малахія) і *пророки* (1); *мученику* (2 – до Лаврентія і Мيني) і *мученики* (9 – до Авіві, Гурія, Самона).

Епізодично фіксуємо паралельні форми чоловічого й жіночого роду: *великомученику* (2 – до Димитрія і Микити) та *великомученице* (2 – до Анастасії та Варвари) і навіть потрійні (сингулярні чоловічого і жіночого роду та плюральні): *угоднику* (32 – до Володимира, Макарія й Пантелеймона), *угодниці* (3 – до Ірини, Марії, Ольги) і *угодники* (6 – до Кирила, Петра, Февронії).

Більш поширені, проте, сингулярні форми конфесіоналізмів: *святителю* (18 – до Димитрія, Макарія, Феодосія); *заступнику* (12 – до Іоанна, Іова, Феодосія); *молитвенику* (9 – до Іова, Кіпріана, Серафима); *священномученику* (8 – до Власія, Кіпріана, Харлампія); *страждальнику* (4 – до Власія, Іоанна, Іринарха); по три: *архієрею* (до Миколая, Тихона), *охоронителю* (до ангела-хранителя), *сповіднику* (до Авіві, Гурія, Самона); по два: *преподобномученику* (до Авіві і Микити), *просвітителю* (до Володимира); по одному: *агнице* (до Тетяни), *архидияконе* (до Лаврентія), *діво* (до Катерини), *першоначальнику* (до Антонія), *повелителю* (до Тихона), *цілителю* (до Пантелеймона).

Двічі трапляються звертання, виражені множинними іменниками із сакральним значенням: *Архістратиги* (4); *богоотці* (1 – до Йоакима й Анни).

Решта звертань, хоч і наявні в богослужбових текстах, такої виразної семантики не мають: *невісто* (5 – до Ірини, Катерини, Параскеви); *учителю* (4 – до Василя, Іоанна, Ніла); по три: *княже* (до Володимира, Олександра, Петра) і *світільнику* (до Миколая і Харлампія); по два: *княгинє* (до Ольги і Февронії) та *людино* (до Агапіта і Феодосія); по одному: *наперснику* (до Йоакима) та *переможцю* (до Іринарха).

Кількома випадками представлені у звертаннях й одиничні ад'єктиви, які переважно мають релігійну належність: *багатостраждальна* (до Параскеви), *блаженний* (до Іоанна, Марка, Філарета), *Богомудрий* (до Ісидора), *Всеблагий* (до Малахія), *Милостивий* (до Спиридона), *преподобний* (до Антонія, Зотика, Іпатія), *преславний* (до Іллі). Здебільшого це сингулярні форми чоловічого або жіночого роду, проте є й комбіновані: *Богоблаженна* (до Меланії) і *Богоблаженний* (до Ніла) або плюральні: *О Преподобні* (до Зосими й Саватія), *О сильні* (до Петра й Павла).

Звертання до помічників Божих мають найбільш складну з-поміж аналізованих конструкцій структуру, що пов'язано як із значною кількістю суб'єктів апелювання, так і з різними способами їх оформлення.

Зокрема, у поширених неускладнених звертаннях такими засобами традиційно є конфесіоналізми – прикметникові означення: *О чудотворці святі!* (до Петра і Фівронії), ... *преподобний отче* (до Макарія), а також пропріально-апелятивні словосполучення, у яких власні назви, поєднуючись з іменниками, виконують роль прикладки (*отче Димитрію, великомученику Микито*), а з прикметниками – пояснюваними ними словами (*Блаженний Лаврентію, Зотику пребагатий*). Підкреслимо можливість звернутися із проханням у таких вокативах до багатьох суб'єктів (наприклад, *угоднику Божий* (до Антонія, Боніфатія, Іова; Олексія, Олександра, Харлампія). Ще одна особливість – відсутність в окремих молитвах конкретних звертань: *апостоле (ім'я), преподобномученики (імена)*.

Прикладкові двокомпонентні конструкції переважно складаються з апелятивів: *Ангеле Божий, охоронцю мій святий ...* (Інша молитва до ангела-охоронителя), ... *заступнику і молитвенику наш добрий ...* (Молитва до св. прп. Микити стовпника, Переяславського чудотворця), а багатокомпонентні здебільшого мають комбінований характер, будучи, наприклад:

тричленими: *О, багатостраждальна і преславна Ірино, невісто Христова всехвальна, угодниче Божя!* (Молитва до святої великомучениці Ірини), *О, священна г'яво, преподобний і богоносний отче наш Сергію!* (Молитва до преподобного Сергія, ігумена Радонезького);

чотиричленими: *О, всеблаженний святителю Димитрію, великий угоднику Христів, золотоусте слов'янський ...* (Молитва до святителя Димитрія Ростовського), *О, великий Христів угоднику і преславний цілителю, великомученику Пантелеймоне!* (Молитва до святого великомученика і цілителя Пантелеймона)

і більше: *О, великий апостоле, євангелісте громогласний, Богослове і тайновидче незвимовних одкровеннь, дівственику і улюблений наперснику Христів Іоанне!* (Молитва до святого апостола і євангеліста Іона Богослова), *О, великий святителю отче Василію, преславний Вселенської Церкви учителю, слави Пресвятої Тройці найцирішій поборнику, Матері Божої та її Пренепорочного Дівства наперед обраний ісповідниче, пресвятої чистоти, смирення і терпіння образ!* (Молитва до св. Василя Великого, архієпископа Кесарії Кападокійської).

Традиційними є й інші засоби ускладнення звертань до служителів Бога, як-от: однорідні означення: *Багатотраждальний і всехвальний мученику Боніфатію ...* (Молитва перша до святого Боніфатія), *О, всесвятий і преславний угоднику Божий, преподобний отче наш Іове ...* (Молитва до преподобного отця нашого Іова Почаївського);

відокремлені звороти: *Божественного світла промінням осяяний, преподобний Андрію ...* (Св. прп. Андрію Рубльову), *О, преславний угоднику Христів Іоане воїне, хоробрий у битвах ...* (Молитва до святого Іоана Воїна);

підрядні присубстантивно-атрибутивні речення: *... архангели і ангели і всі воїнства, херувими і серафими, що прославляють Господа ...* (Безплотним Силам), *... всі ангели Його, сильні міцністю, що виконують слово Його ...* (Псалом 102).

У молитовних текстах фіксуємо і звертання, що складаються з особового займенника **ти** і залежного від нього підрядного займенниково-співвідносного речення, причому такі звертання є надто розлогими: *Ти, що в дні земного життя свого багатьох на шлях істини направив і до Царства Небесного мудро скеровував, скорботних утішав, тим, що впали – руку допомоги подавав і для всіх люб'язним, милостивим та співчутливим отцем був!* (Молитва до прп. Афанасія Афонського), *Ти, який обіцяв після відходу свого до життя вічного вислуховувати молитви та допомагати всім, що ім'я твоє святе будуть прикликати!* (Молитва до св. сщмч. Власія, єпископа Севастійського).

Серед звернень до релігійних атрибутів є, по суті, лише одне достовірне – до **Чесного Хреста**, адже це «... один із найдавніших культових (сакральних) знаків; знак Сонця і вогню, символ вічного життя, оберег від темних сил. Хрест став предметом і символом культу християнської релігії...»¹⁸. Кількість таких звертань невелика: три поширені неускладнені: *Хресте Господній* (3), *триблагженне древо* і *Хресте Чесний* (по 1) і три поширені ускладнені словосполучення: *Животворчий Хресте Господній ...* (Молитва до Чесного Хреста), *О, пречесний і животворчий Хресте Господній!* (Молитва до Чесного Хреста друга), а одне з них має цілу низку залежних від стрижневого слова компонентів: *Хресте, Церкви Христової окраса й основа, всієї вселенної – утвердження, християн усіх – уповання, царів – держава, вірних – пристановище, ангелів – слава і оспівування, демонів – страх, знищення і відігнання, нечестивих і невірних – посоромлення, праведних – насолода, обтяжених – послаблення, суцих у бурі – пристановище, одержимих пристрастями – розкаяння, убогих – збагачення, плаваючих – керманич, слабких – сила, на війні – перемога і подолання, сиріт – вірний покров, дів – заступник, дівственників – цнотливості охорона, безнадійних – надія, недужих – лікар, мертвих – воскресіння!* (Молитва до Чесного Хреста друга).

Досить умовно до цієї групи можемо віднести декілька звертань до інших об'єктів, певним чином причетних до сакральної сфери, і це насамперед *Душе моя* (7), адже душа – «за релігійними переконаннями, безсмертна нематеріальна

¹⁸ В.В. Жайворонок, *Антологія...*, с. 662.

основа в людині, що становить сутність її життя»¹⁹, *Голубко цнотливості* (до Тетяни), яку вважають Божою птицею, жертвним птахом, біблійним символом Святого Духа²⁰, *Громе Божественний, сурмо духовна* ... (Святителю, Кондак), тому що «удар грому вважали за суд Божий»²¹, а також до низки інших абстрактних категорій: *О, велика сила покаяння!* (Молитва до прп. Мойсея Мурина про зцілення від пияцтва), *О невичерпне джерело чудес!* (Молитва до святителя Тихона Амафунського), *О неосяжна глибина Божого Милосердя!* (Молитва до прп. Мойсея Мурина про зцілення від пияцтва), *О, предивне слово монахів і всіх вірних утіхо!* (Молитва до прп. Онуфрія Великого), *Світло небесне від престолу Правди* ... (Молитви при спокусі, на зміцнення).

Певною мірою спільні з обома названими вище групами об'єктів ознаки є у звертанні *Свята страшина сило Животворчого Хреста*... (Молитви при спокусі, на зміцнення), адже тут комбінується апелювання до конкретного предмета, що має певні абстрактні особливості.

Нечисленними є звернення до звичайних вірян, і це насамперед поширені неускладнені конструкції (з фіксації): ... *раби Господа*... (Поліелей), ... *сини Божі* ... (Псалом за мир у країні), ... *усі вірні* ... (Недільна пісня по Євангелію) та по одній простій: *Христославні* ... (Преподобним жонам) й ускладненій трикомпонентній: ... *благословенні Отця Мого* ... (Молитва до Пресвятої Богородиці перед чудотворною Її іконою *Цілителька*). Безперечно, низька продуктивність таких конструкцій зумовлена намаганням людей звернутися з проханням до вищих сил, а не до самих себе, що має супутній характер.

Із цієї ж причини відсутні і звернення до нечистої сили (фіксується лише один вокатив: *Відрікаюся від тебе, сатано* ... (Молитва перед виходом з дому)), якого немає, тому що клопотання перед ним загалом суперечить сутності християнства.

Ще одна градація звертань – це поділ їх за позицією в реченні на **пре-**, **поста** **інтерпозиційні**, де вони розташовані на початку речення: *Божже, Твоє слово освячує все на землі* (Молитва на освячення будь-якої релігійної речі), *Божже Святий, що у святих спочиваєш* (Молитва до всіх святих і безплотних небесних сил), наприкінці його: *Благословенний будь, Господи Божже наш!* (Молитва на освячення прапора), *Як живій, суцїй з нами, молимося перед іконою Твою, Владичице!* (Молитва друга до Пресвятої Богородиці) та всередині: *Нехай твій Хрест, Господи, буде для нас силою проти зла і протистояння нам* (Молитва на освячення придорожного хреста), *Ти бо, Царице і Владичице, скоро Помічниця і Заступниця всім, хто вдається до Тебе* ... (Молитва до Пресвятої Богородиці перед Її чудотворними іконами «Знайдения загиблих» і «Всіх скорботних радість»). Продуктивність таких структур приблизно однакова, із деякою перевагою препозиційного різновиду.

¹⁹ Там само, с. 220.

²⁰ Там само, с. 149.

²¹ Там само, с. 166.

Окремо варто розглядати менш поширені великі вокативні конструкції, які функціонують самостійно, тому їх можна назвати **транспозиційними**: *Святителю Божий Іоане, милостивий захиснику бідних і тих, що у напастях перебувають!* (Молитва до святителя Іоана Милостивого, патріарха Олександрійського), *Скорий помічнику всіх, хто ревно до тебе вдається, і щирий наш перед Господом заступнику, святий благовірний великий княже Олександрє!* (Молитва до святого Олександра Невського).

Аналізований молитовний дискурс підтверджує думку, що він є репрезентантом чужого мовлення, на що безпосередньо вказують вокативи. «Релігійним комунікативним актам притаманні такі ознаки, як діалогічність, спонтанність або ситуативність, що є невід'ємною умовою при розмовних діалогах, проте вони суттєво відрізняються від природного спілкування, яке реалізується у живих діалогах»²², адже «в процесі будь-якої комунікації у формі діалогу більш важливу функцію виконує адресант (ініціатор спілкування), а співрозмовник лише певним чином реагує на почуте»²³, тоді як у випадку із молитовним дискурсом реальна відповідь хоч і відсутня, проте віряни сподіваються на зворотну дію, допомогу тощо.

Отже, звертання становлять невід'ємний пласт конфесійного стилю, зокрема молитов, оскільки мовці звертаються з проханням до Бога, Богородиці, ангелів, святих тощо, називаючи їх, часто використовуючи синоніми або варіантні найменування. Як показують результати дослідження, такі звертання (1160 фіксацій) є кодифікованими, узвичаєними в різних мовах, зокрема й в українській та польській, адже молитви передбачають використання стандартних текстів. Вокативи в молитвах дуже часто мають додаткові засоби поширення, зокрема художні означення, однорідні прикладки, відокремлені члени речення і навіть предикативні одиниці, що рідко знаходимо в інших мовленнєвих зразках. У вокативних структурах продуктивними є звернення до Бога, Богородиці та служителів Бога (апостолів, ангелів, святих тощо); менш активно в цій ролі використовуються назви релігійних атрибутів, вірян і нечистої сили. Крім того, постійне апелювання вірянина до вищих сил надає молитовному дискурсу ознак діалогічності, хоча зворотна комунікація і відсутня.

На перспективу заслуговують на увагу дослідження засобів передачі чужого мовлення в інших підстилях конфесійного стилю, що дозволить сформулювати цілісну картину комунікативно-прагматичних особливостей української мови.

²² E. Grzeškiewicz, *Nieformularne...*, s. 95.

²³ Н.М. Торчинська, *Стан вивчення діалогічного мовлення у вітчизняній лінгвістиці*, «Актуальні проблеми філології та перекладознавства: зб. наукових праць», Хмельницький 2018, вип. 14, с. 213.

References

- Baran H., *Mova ukrayins'koyi khrystyans'koyi virshovanoi molyty XIX – poch. XXI st.*, Chernihiv 2015.
- Bohdan S., *Molytovni i akafistni zvertannya yak dominanta dukhovnoho dialohu*, «Naukovyy visnyk Chernivets'koho universytetu. Slovyans'ka filolohiya», Chernivtsi 2001, vyp. 117-118.
- Bohdan S., *Zvertannya i pryvitannya v relihiynomu styli: typolohiya vzhyvannya i funktsional'nyy status*, «Naukovyy visnyk Volyns'koho derzhavnoho universytetu im. Lesi Ukrayinky. Filolohichni nauky» 2001, № 9.
- Grzeškiewicz E., *Nieformularne modlitwy indywidualne jako przyklad komunikatu mówionego*, [w:] *Komunikacja przez sztukę. Komunikacja przez język*, Poznań 2008.
- Il'yina O.V., *Movnostylistychni osoblyvosti konfesiynoho stylu ukrayins'koyi movy*, «Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernads'koho. Seriya: Filolohiya. Sotsial'ni komunikatsiyi» 2020, t. 31 (70), № 1, ch. 1.
- Molytva*, uporyad. V.S. Dudyk, Kyiv 2008, [v:] [https://parafia.org.ua/biblioteka/molytvy/velykyj-pravoslavnyj-molytovnyk/\(01.03.2022\)](https://parafia.org.ua/biblioteka/molytvy/velykyj-pravoslavnyj-molytovnyk/(01.03.2022)).
- Puryayeva N.V., *Osoblyvosti movy pershoho ukrayins'koho molytovnyka*, «Ukrayins'ka mova» 2017, № 2.
- Sędziak H., *Cechy językowe XIX-wiecznego modlitewnika „Różaniec żywy”*, [w:] http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-fe1a2c72-ee68-4032-a053-0a19af5-c2ab5/c/Cechy_językowe_xix_wiecznego-Henryka_S_dziak.pdf.
- Shabat-Savka S.T., *Katehoriya komunikatyvnoi intentsiyi v ukrayins'kiy movi*, Chernivtsi 2014.
- Tarasyuk T.M., *Naymenuvannya adresata v suchasnykh relihiynykh poslanniyakh*, «Ukrayins'ke movoznavstvo» 2018, № 1 (48).
- Torchyns'ka N.M., *Stan vyvchennya dialohichnoho movlennya u vitchyznyaniy linhvistytsi*, «Aktual'ni problemy filolohiyi ta perekladoznavstva : zb. naukovykh prats'», Khmel'nyts'kyy 2018, vyp. 14.
- Torchyns'kyy M.M., *Struktura onimnoho prostoru ukrayins'koyi movy*, Khmel'nyts'kyy 2008.
- Zhayvoronok V.V., *Antolohiya znakov ukrayins'koyi etnokul'tury: slovnyk-dovidnyk*, Kyiv 2018.

ПРО АВТОРІВ

Наталія Торчинська – кандидат філологічних наук, доцент (Україна), доцент кафедри слов'янської філології Хмельницького національного університету, Хмельницький, Україна (Khmelnitskyi National University). **Основні публікації. Статті:** N. Torchynska, V. Shymanska, I. Gontsa, O. Dudenko, *Intertextuality as an Integral Component of Modern Ukrainian Discourse (on the Example of Literary and Journalistic Styles)*, „Postmodern Openings” 2021, vol. 12, issue 4, p. 255-271; *Стан вивчення діалогічного мовлення у вітчизняній лінгвістиці*, «Актуальні проблеми філології та перекладознавства: зб. наукових праць», Хмельницький 2018, вип. 14, с. 210-223; *Монолог як об'єкт дослідження сучасної лінгвістики*, «Записки з українського мовознавства: збірник наукових праць», Одеса 2019, вип. 26, т. 1, с. 338-346; *Сучасні гідронімічні студії в польському мовознавстві*, «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія» 2021, вип. 1 (45), с. 428-434; *Вербалізація непрямой мови в епістолярному дискурсі Лесі Українки*, «Філологічний часопис: науковий журнал», Умань 2021, вип. 2 (18), с. 83-98.

ORCID: 0000-0001-6182-0027

Email: torchynskan@khnmu.edu.ua

Михайло Торчинський (Mukhailo Torchynskyi) – доктор філологічних наук, професор (Україна), професор кафедри української філології Хмельницького національного університету Хмельницький, Україна (Khmelnitskyi National University). **Основні публікації. Статті:** М. Торчинський, Дж. Караель, Н. Торчинская, *Квантитативная характеристика имен собственных*, «Günümüz dil-edebiyat ve filoloji araştırmalarında yenilikçi eğilimler: kuram, yöntem ve teknikler uluslararası sempozyum kitabı», Erzurum 2021, s. 305-320; *Кількісна характеристика власних назв матеріальних об'єктів*, «Записки з українського мовознавства: збірник наукових праць», Одеса 2019, вип. 26, т. 1, с. 171-180; *Історія вивчення особових імен в Україні у XIX-XX століттях*, «Актуальні проблеми філології та перекладознавства: зб. наукових праць», Хмельницький 2020, вип. 20, с. 53-62; *Квантитативна характеристика власних географічних назв*, «Вісник Львівського університету. Серія Філологічна», Львів 2019, вип. 72, с. 276-287; *Етимологічні особливості українських власних особових імен*, «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія» 2021, вип. 1 (45), с. 435-440.

ORCID: 0000-0001-5268-0237

Email: torchynskyim@khnmu.edu.ua